

MÜASİR AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ MÜƏLLİF TƏXƏYYÜLÜNÜN MİFOLOGİZMİ (M. SÜLEYMANLININ “KÖÇ” ROMANI ƏSASINDA)

İlqar Əliyev

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: ilqar-500@mail.ru

Xülasə. Məqalədə müasir Azərbaycan nəsrində mifopoetik təxəyyülün mifologizmi məsələsi görkəmli yazıçı Mövlud Süleymanlının “Köç” romanı əsasında təhlil edilir. XX əsr və müstəqillik ədəbiyyatında mifdən istifadə formalarının təkamülü baxımından fərqli dövrlər təsnif edilir, bu dövrlərin mahiyyəti tezis şəkildə səciyyələndirilir. Keçən əsrin 60-70-ci illərindən milli ədəbiyyatda mifdən istifadənin artıq təbdil, təfsir səviyyəsindən çıxaraq, müəlliflərin poetik düşüncə və qavrayışına sirayət etdiyi, yazıçı təxəyyülü ilə bağlandığı qeyd olunur. Mövlud Süleymanlının “Köç” romanında mifoloji dünya qavrayışına xas irrasionallıq, personajların sakral səciyyəsi, kompozisiya çoxqatlılığı, mif və gerçəyin çulğaşması, özünəməxsus zaman və məkan konsepsiyası tədqiq edilir. Belə bir qənaət hasil olur ki, arxaik mifik qavrayış, mifoloji və folklor mətnlərindən istifadə M. Süleymanlı yaradıcılığında müasir cəmiyyətdə baş verən prosesləri əbədi dəyərlər və universal kateqoriyalar zəminində dərk edib qiymətləndirməyə xidmət edir.

Açar sözlər: mifologiya, mifopoetika, mifologizm, epos, roman

Giriş

XX əsr Azərbaycan nəsrində bütövlükdə xalq yaradıcılığına, o cümlədən mifoloji mətnlərə, əfsanə, rəvayət, pırıça və sair bu kimi janrlara müraciət səciyyəvi xüsusiyyət olmuş və müxtəlif formalarda təzahür etmişdir. Tarixi baxımdan yanaşsaq, keçən yüzillikdə milli ədəbiyyatımızda mif və folklorlardan istifadəni aşağıdakı dövrlərə bölə bilərik: xalq yaradıcılığının milli mənlək əsrin əvvəllərindən 30-cu illərin təxminən ortalarına qədərki dövr – bu dövrdə şifahi ənənə C. Məmmədquluzadə, Ə. B. Haqverdiyev, Y. V. Çəmənəzəminli, C. Cabbarlı, H. Cavid, M. S. Ordubadi kimi yazıçılarda milli kimliyi ifadə edən vasitə idi; artıq “məzmunca sosialist, formaca milli” sovet yaradıcılıq meyarının bərqərar olduğu 30-50-ci illərdə isə xalq ənənəsi milli formanı ifadə edən etnoqrafik detallara çevrilir; keçən əsrin 60-cı illərində meydana çıxmış altmışıncılar nəslində folklor və mifologiya milli mənləyi və dəyərləri, şəxsiyyətin ideologiyadan azadlığını ifadə edən, müəyyən məzmun daşıyan anlayış kimi aktuallaşır; nəhayət, postsovet mərhələsində artıq “çoxmetodlu” ədəbi dövrün [2, s.395-424] yeni yaradıcılıq axtarırlarını ifadə edən üslubi-poetik meyllərdən birini səciyyələndirir.

Bu sonuncu mərhələdə mifopoetik ədəbi axın artıq Qərbi ölkələrində izlənen modernist və postmodernist cərəyanlara meyli edir və ədəbiyyata ilk növbədə müəlliflərin yaradıcılıq üsulu, bədii təxəyyülü səviyyəsində təsir edən amil kimi aşkarlanır.

Bu baxımdan, görkəmli yazıçılar Yusif Səmədoğlu və Mövlud Süleymanlının yaradıcılığı xüsusi maraq kəsb edir. Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü”, Mövlud Süleymanlının “Köç” romanları öz məzmun aktuallığına, forma yeniliyinə görə milli ədəbiyyatımızda altmışıncılar nəslinin gətirdiyi

psixoloji lirizmdən sonra yeni bir mərhələnin, yeni yaradıcılıq üsulunun əsasını qoydular. Bu yazıçılarda mifopoetika ilk növbədə bədii təxəyyül, yaradıcılıq psixologiyası, müəllifin poetik qavrayışı səviyyəsində aşkarlandı. Mif əsərdə təbdil olunan material kimi deyil, ədəbi-estetik amil, dünyanı qavramaq, dərk və ifadə etmək vasitəsi kimi meydana çıxdı. Həyata belə münasibət yazıçılara müasirliyi əbədi dəyərlər, bəşəri anlayışlar və həm də milli düşüncə baxımından əxz və təsvir etməyə imkan yaratdı.

Mövlud Süleymanlının “Köç” və Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” [4] romanlarında mifoloji çalar ilk növbədə müəlliflərin və mətnlərdəki təhkiyəçi – müəllif obrazının dünyabaxışında, həyatı qavrama üsulunda aşkar olunur. Hər iki əsərdə müəllif tarixin, zamanın obyektiv, məntiqi ardıcılığa uyğun düzxətli, əvvəldən sona, keçmişdən gələcəyə gedən dərkini deyil, sintetik, bir-birinə qarışmış, indiki zamandan keçmişə yönəlmiş, bir-birinə qarışmış mənzərəsini verir. Hadisələri, məkan və zamanı ilk növbədə detallarda, gerçək faktlarda görünən və sonra bunları ümumiləşdirən realizmdən fərqli olaraq, bu əsərlərdə müəllif baxışı ümumidən xüsusiyyətdir. Yazıçıların məkana münasibəti də bu səpgidədir – gerçəkliyə xas əşyalar, peyzaj, məskənlər mücərrəd və amorf, müəyyən qədər sürrealist tərzdə şəkildə təqdim olunur. Məntiqi, realist qavrayışdan tam fərqlənən bu baxış, dərk əsərin qəhrəmanına uyğundur. “Köç” də bir çox fərqli personajlar var, onların çoxu cəmiyyətdə mövqeyi olan, hadisələrə təsir edən, fəaliyyətdə olan personajlardır. Lakin müəllifin mövqe və ideyasını ifadə edən, onun mifopoetik dünya baxışına uyğun əsas qəhrəmanlardan biri patoloji psixikası və dünya duyumu ilə fərqlənən altı yaşlı İmir obrazıdır. İmirin daxilində gerçək və yuxu, təbiət və cəmiyyət, keçmiş və müasirlik, qaranlıq və işıq adı məntiqə sığmayan vəhdət yaradıb. Onun “üzündə özündən çox-çox yaşlı bir gülüş vardı”, “əslində bu, gülüş deyildi, sirtə-sehrə oxşayırdı ki, qardaşı da İmirin üzündə oyanan bu sehdən qorxmağa başlamışdır” [3, s. 15].

Lakin bu sehr qəhrəmanın içində qalmır və onun “gözlərindən aşıb evə, evin divarlarına, pəncərələrinə, pəncərələrdən o yana – gecəyə çökürdü; nənəsinə, nənəsinin dualarına çökürdü” [3, s.15], beləcə “onun gözləri pəncərədən gecənin qaranlığını sorurdu” [3, s.15]. İmirin yuxuları ilə gerçək bir-birinə qarışır və baş verəcək faciələri öncədən görünən qəhrəman “hansının yuxu, hansının gerçək olduğunu bilmirdi. Böyük göy üzünü də özü öz içindən görürdü” [3, s.17]. Arxaik mifoloji təfəkkürə uyğun olan bu dünya duyumu, “daxili baxış”ın qəhrəmana gətirdiyi faciə onunla bağlıdır ki, İmir bir tərəfdən mifik personajdır və yuxularında bu cəhət tam aşkarlanır, lakin digər tərəfdən, o, gerçək fərddir, yaxınlarının əzabla seyr etdikləri, halına yandıqları körpə uşaqdır. Ətrafı, gerçək məkanla, real mühitlə bu təzad, yuxularında mifik səmalarda uçan sakral personajın təklyinə, toplumdən aralanmasına, ancaq həm də onların günahlarının cəzasını çəkməsinə səbəb olur.

Mifopoetik səpgidə təsvir olunan İmirin mühitlə bu təzadı yalnız məkan müstəvisi ilə bitmir. Altı yaşlı personajın patoloji təxəyyülündə zaman anlayışı da amorf bir kütləyə çevrilir. İmirin yuxularında ona çox əvvəllərin, heç kimdən haqqında heç nə eşitmədiyi keçmişlərin hadisələri, qəhrəmanları canlanır. O, yüz illərin keçmişini bu günlə birləşdirir və sırf mifoloji duyumla panxronik bir mühitə dalır. Nənəsi ilə dialoq zamanın bu fəvqə, sakral, mifoloji səciyyəsinə aşkarlayır: “- Oral əmi yenə gəlmədimi? / - Yox, gəlməyib dərdin alım, gələcək. / İmirin Oral əmi dediyi Qarakəllə Oral iki yüz il bundan qabaq obadan çıxan idi. Hələ də gözləyirdilər” [3, s. 18].

Lakin obada əxlaq, şüur, adət, həyat tərzini dəyişib. Klassik ərənləri adıləmiş insanlar əvəz edib, ozan səsini yüngül toy sədalara üstələyib, amma şanlı keçmişə olan Qanıqoğullarının daxilərində qorxu qalıb, cəza qorxusu. Əsərdə müəllif və qəhrəmanların dünya baxışı, qavrayışında müəyyən

irrasionallıq var və məhz bu təhtəlsüz irrasionallıq onları İmirin qeyri-adiliyinə, aləmləri, dövrləri birləşdirən qüvvə olmasına inandırır. İmir yalnız uzaq keçmiş deyil, gələcəyi, baş verəcəkləri, “dünyanın bu rəngindən də gözəl bir rəng içində bütün bunları qabaqcadan-olmamışdan gördü” [3, s.23]. Lakin olacaqları öncədən görməsi gerçək həyatda insanları çətin duruma salır və İmirə qarşı qəzəb oyadır. İmir bu dar, tədricən meşşanlaşmış, gözəllik hissini mənfəət hərisliyinə, igidliyi hiyləgərliyə dəyişmiş toplumun özünəməxsus ittihamçısına çevrilir. Onlara ali dəyərləri, təbiətlə vəhdəti, Allah sevgisini xatırladır. Yolunu azmış insanların günahlarını öz varlığında daşıyır və bunun əzabını çəkir. İmirin yuxuda və ya daxili duyumu ilə gördükləri toplumun günahlarını açır, öncədən olacaqları desə də nəzərə alan olmur və faciələr baş verir. Beləliklə İmirin daxilində arxaik türk şamanları kimi, fərqli zamanlar, fərqli məkanlar, fərqli aləmlər qovuşur. Təbiət və cəmiyyət, sakral və adi, müdrik və profan, xəyal və gerçək bir-birinə qarışır, İmirin xəstəhal daxili aləmində birləşir. İmirin dünyaya baxışı, beləliklə, dar məqama sığmır, cariliyi, anini əbədiyyətin məhvərinə salır və bu kontekstdə insanlar öz cılızlıqlarını, həm ictimai, həm mənəvi aləmlərinin naqisliyini görürlər.

Mühitin, təbiətin bu şəkildə canlandırılması, mənəvi kateqoriya kimi dərki artıq mifologiyaya xas natur-fəlsəfi qavrayış deməkdir və buna görə də Mövlud Süleymanlının bu romanı sözün tam mənasında ədəbi üslub, ədəbi metaforiklik anlayışlarına sığmır. Mifə xas insan-təbiət vəhdətinə, psixoloji paralelizmə, təbiətin mənəvi anlam kimi canlandırılmasına və müəyyən qədər də folklor, dastan poetikasına uyğunlaşır, beləliklə, tədqiqatçının dediyi kimi, “Dastan poetikasının, folklor ruhunun bütünlüklə bir roman süjetinə “çökməsi” Mövlud Süleymanlının “Köç” romanının yaranmasına səbəb olur” [1, s.131]. Bu mifopoetik aləm tarixi dinamikanı verən amil iki nəsil – İmirin atasının axırıncı nümayəndəsi olduğu Qarakəllələr və Qanıqoğulları arasında düşmənçilik idi:

“Üç yüz ildən çox idi ki, Qarakəllə kökü ilə Qanıq nəslinin arasında qan axırdı. Üç yüz il idi, iki kök arasında döyüşlər gedirdi. Üç yüz il idi, yan-yana, qırıla-qırıla, təzədən cücərə-cücərə yol gəlirdilər”. Bu iki nəslin üç yüz illik düşmənçiliyinin fəvqündə olan sakral personaj məhz patoloji psixikası, qeyri-adi duyumu ilə seçilən İmirdir. İmirin fəvqəlliyi hələ ana bətnində olduğu vaxtdan üzə çıxır, anası Sənəm xatın hamilə olduğu vaxt əri Göyüşə deyir: “Sənə bir söz deyəcəm, amma başıma gülmə, bu uşaq boyuma düşənnən divarın o üzünü görürəm” [3, s.35]. Mifik personajlara xas bu xüsusiyyət, müəllif tərəfindən özünəməxsus xilaskar obrazının mənəvi cəhətdən əsaslandırılmasına xidmət edir. İmir haqqın tənənəsinə, iki yüz il əvvəl obadan getmiş ərənlərin qayıdıb ədaləti bərpa edəcəyinə inanır və bu amalla yaşayır. Lakin faciə bundadır ki, bu gözləntinin, bu inamın doğrulması insanların mənən ədalətə, haqqa hazır olmalarından asılıdır. Lakin yeni zəmanədə bir çox dəyərlərini itirmiş, mənəviyyəti sərvət hərisliyinə dəyişmiş toplum haqq, insaf, gözəllik kəlmələrinin özündən diksindir. Qədimdə mərdanə aparılmış düşmənçiliyi də yeni hökumətin dövründə pulun, rüşvətin sayəsində aparmağa başlayırlar. Bir vaxt qırılıb tükənən Qanıq nəslini ərən əqidəsindən dönərək, “hökuməti tanıdılar, bac verib, bağır basıb, qulluğunda durdular. Hökumət Qanıq nəslini yaraqladı. At oynadıb meydan sürdülər. Qarakəllə nəslini azalmağa, soğulmağa başladı” [3, s.36].

Bu məqamda İmirin varlığı, mənəviyyəti, sakral dünya duyumu və gücü yeni bir məqam yaradır. Bu məqam həyat eşqi, bütün kainatın, təbiətin, dağın, daşın diri, canlı olması və bu həyat üçün məhz insanın məsuliyyət daşması fikri ilə bağlıdır. Bu həqiqəti anladıqdan sonra onda mənəvi-psixoloji metamorfoz baş verir, nənəsi Qarakəllə nəslinin gizli həqiqətini, sakral mahiyyəti nəvəsinə açır:

“İmir təzədən doğulan kimiydi. Ağrısından qəfəsdən quş çıxan kimi çıxmışdı. Dünyanı da elə bil təzədən görürdü.

- Sular diridimi, ay nənə? Hara gedir sular?
- Diridi, dərdin alım, hər şey diridi, daş da diridi, daş var ki, bitir, böyüyür, hamısının yaradanı var, ağaca balta qaldıranda ağlayır ki, vurma məni.
- Bəs sular hara gedir, nənə?
- Heç yana getmir, dərdin alım, gedib yer üzünün o yanından qayıdır, yenə kəndimizdən keçir” [3, s. 42].

Beləliklə, özünü təbiətdən, mühitdən ayırmayan İmir axar sulara təcəssüm olunan zamanın əbədiyyətini və özünün təbiətlə natur-fəlsəfi vəhdətini qavrayır. Bu mifoloji şüur adi məntiqə sığmır, adi məntiq, adi ağıl mahiyyətə ziddir və buna görə də “Dədə Qorqud”a allüziya olan Dəli Domrul ağıllandıqdan sonra bir həftə ərzində qocalır və ölür. İmirin fəvqəlliyi, Dəli Domrulun ağıllanaraq ölməsi adilik və ideal, mütləq və ani arasında təzadın ifadəsidir. Sonda gerçək qəhrəmanlar, İmirin həsrətlə gözlədiyi, iki yüz il əvvəl obadan getmiş əcdadların qayıtması əsərdəki konflikti həm sakral-mifopoetik, həm də tarixi-sosial müstəvidə həll edir. Beləliklə arxaik mif və klassik epos ənənəsi və üslubu müasir cəmiyyətin ziddiyyətli proseslərini anlayıb çözməyə, çağdaş gerçəkliyi əbədi dəyərlər və əqli-mənəvi modellər zəminində qavramağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Güləliyeva, X. Roman (2017) - ədəbi aktual janr kimi // İPƏK YOLU, No.4, səh.125-133. s. 131
2. Həbibbəyli, İ. (2019) Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı, “Elm, , 452 s. – S. 395-424
3. Süleymanlı, M. (2004) “Köç” roman. Bakı, “Azərbaycan nəşriyyatı”, , 584 s.
4. Səmədoğlu, Y. (1987) “Qətl günü” – Bakı: Yazıçı,. – 184 s.

MYTHOLOGY OF THE AUTHOR'S IMAGINATION IN MODERN AZERBAIJANI PROSE (BASED ON M. SULEYMANLI'S NOVEL "MIGRATION")

İlgar Aliyev

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

The article analyzes the issue of mythology of mythopoetic imagination in modern Azerbaijani prose on the basis of the novel "Migration" by prominent writer Movlud Suleymanli. In the literature of the twentieth century and independence, different periods are classified in terms of the evolution of the use of myth, the essence of these periods is characterized in the form of a thesis. It is noted that since the 60s and 70s of the last century, the use of myth in national literature has gone beyond the level of interpretation, infecting the poets' poetic thinking and perception, connected with the writer's imagination. Movlud Suleymanli's novel "Migration" explores the irrationality inherent in the mythological worldview, the sacred nature of the characters, the multi-layered composition, the intertwining of myth and reality, the unique concept of time and space. It is concluded that the use of archaic mythical perception, mythological and folklore texts serves to understand and evaluate

the processes taking place in modern society in the works of M. Suleymanli on the basis of eternal values and universal categories.

Key words: mythology, mythopoetics, mythology, epic, novel

МИФОЛОГИЯ АВТОРСКОГО ВООБРАЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЕ (ПО РОМАНУ М. СУЛЕЙМАНЛЫ «МИГРАЦИЯ»)

Ильгар Алиев

Лянкяранский государственный университет, Лянкярань, Азербайджан

В статье анализируется проблема мифологии мифопоэтического воображения в современной азербайджанской прозе на основе романа выдающегося писателя Мовлуда Сулейманлы «Миграция». В литературе XX века и независимости разные периоды классифицируются с точки зрения эволюции использования мифа, суть этих периодов охарактеризована в форме диссертации. Отмечается, что с 60-х и 70-х годов прошлого века использование мифа в отечественной литературе вышло за пределы интерпретации, заразив поэтическое мышление и восприятие поэтов, связанное с воображением писателя. Роман Мовлуда Сулейманлы «Миграция» исследует иррациональность, присущую мифологическому мировоззрению, сакральность персонажей, многослойность композиции, переплетение мифа и реальности, уникальную концепцию времени и пространства. Сделан вывод, что использование архаического мифологического восприятия, мифологических и фольклорных текстов служит для понимания и оценки процессов, происходящих в современном обществе в творчестве М. Сулейманлы на основе вечных ценностей и универсальных категорий.

Ключевые слова: мифология, мифопоэтика, мифологизм, эпос, роман

Daxil oldu: 1.05.2021;

Çapa qəbul edildi: 15.06.2021;

Çap edildi: 17.08.2021